BOLALAR DUNYOQARASHINI SHAKLLANTIRISHDA BADIIY-PSIXOLOGIK VAZIYATLAR ISHTIROKINI ANIQLASH VA BOSHQARISH USULLARI (SAID AHMADNING "SAROB" VA "AZROIL O'TGAN YO'LLARDA" HIKOYALARI MISOLIDA)

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent Davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti o‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi magistri Barakayeva Shodiya

Annotatsiya: Maqolada Said Ahmadning "Sarob" va "Azroil o'tgan yo'llarda" hikoyalari asosida badiiy-psixologik vaziyatlarning o'quvchi dunyoqarashini shakllantirishdagi o'rni tahlil qilinadi. Vaziyatlarni aniqlashning to'rt mezoni (ziddiyat turi, qahramon tanlovi, hissiy belgi, qadriyat o'lchami) ishlab chiqildi. "Sarob"da bola ongining manipulyatsiya qilinishi yetti vaziyatdan iborat psixologik zanjir sifatida, "Azroil o'tgan yo'llarda"da zo'ravonlik oqibatlari guvoh-qahramon nigohi orqali ochilishi aniqlandi. Vaziyatlarni darsda boshqarishning besh bosqichli modeli taklif etiladi.

Kalit so'zlar: *badiiy-psixologik vaziyat, dunyoqarash, bola ongi, Said Ahmad, "Sarob", "Azroil o'tgan yo'llarda", ichki ziddiyat, adabiy ta'lim.*

Abstract: The article analyses the role of artistic-psychological situations in shaping young readers' worldview, based on Said Ahmad's short stories "Sarob" ("Mirage") and "Azroil o'tgan yo'llarda" ("On the Roads Travelled by the Angel of Death"). Four identification criteria are proposed: type of conflict, the character's choice, emotional marker, and value dimension. "Sarob" depicts the manipulation of a child's mind as a seven-stage psychological chain, while "Azroil o'tgan yo'llarda" reveals the consequences of violence through a witness-protagonist. A five-stage model for managing such situations in the literature classroom is proposed.

Keywords: *artistic-psychological situation, worldview, child consciousness, Said Ahmad, "Sarob", "Azroil o'tgan yo'llarda", inner conflict, literary education.*

Badiiy adabiyot bolaning dunyoni anglash, yaxshilik va yomonlik o'rtasida chegara qo'yish ko'nikmalarini shakllantiradigan eng ta'sirchan vositalardan biridir. L.S.Vigotskiy estetik reaksiya o'quvchining ichki dunyosini qayta tuzishini ko'rsatgan [1]. Zamonaviy tadqiqotlarda badiiy matn ijtimoiy tajribaning simulyatsiyasi sifatida talqin qilinadi [2; 3], badiiy nasrni o'qish esa boshqalarning ruhiy holatini anglash qobiliyatini oshirishi eksperimental tarzda isbotlangan [4].

Biroq o'quvchi ongida iz qoldiradigan narsa asarning umumiy g'oyasidan ko'ra, qahramon qiyin tanlov oldida qolgan, qo'rquv, g'urur yoki vijdon azobi bilan kurashgan aniq lahzalardir. Biz ularni badiiy-psixologik vaziyatlar deb ataymiz. Said Ahmad (1920–2007) hikoyalari, xususan, bola ongining mafkura tomonidan egallab olinishini ko'rsatgan "Sarob" va zo'ravonlik muhitining inson taqdirlariga ta'sirini aks ettirgan "Azroil o'tgan yo'llarda" bunday vaziyatlarga boy. Tadqiqot maqsadi — vaziyatlarni aniqlash mezonlarini ishlab chiqish, ularning bola dunyoqarashiga ta'sir mexanizmini ochish va dars jarayonida boshqarish modelini taklif etish. O'qish jarayonini o'quvchi va matn o'rtasidagi o'zaro ta'sir sifatida tushunish L.Rozenblatning tranzaksion nazariyasida asoslangan: "estetik o'qish"da o'quvchi matnni o'z tajribasi va qadriyatlari orqali qayta yaratadi [6]. M.M.Baxtinning dialogik munosabat haqidagi qarashlari qahramon ongini mustaqil "ovoz" sifatida o'rganishga imkon beradi [7]. J.Xakemulder badiiy matnni axloqiy qarashlarni sinab ko'rish uchun "axloqiy laboratoriya" deb ataydi [5]. L.Kolbergning axloqiy ong rivojlanishi nazariyasi bola tafakkurining mukofot va jazoga yo'naltirilgan bosqichdan umuminsoniy tamoyillar bosqichigacha rivojlanishini ko'rsatadi [8]. Sovet mafkurasida otasini fosh etgan bola-"qahramon" Pavlik Morozov afsonasining yaratilishi K.Kelli tomonidan chuqur o'rganilgan [9].

O'zbek adabiyotshunosligida Said Ahmad ijodi asosan hajviy mahorat, obraz yaratish san'ati va til nuqtayi nazaridan o'rganilgan. H.Ahmedov "Sarob"dagi ota va o'g'il obrazlari qarama-qarshiligiga, sovet "farovonligi" va'dasining sarobga

aylanishiga e'tibor qaratgan [10]. Ammo adib hikoyalaridagi psixologik vaziyatlar o'quvchi dunyoqarashini shakllantirish vositasi sifatida tizimli tahlil qilinmagan.

Metodologiya

Tadqiqot materiali Said Ahmadning "Sarob" va "Azroil o'tgan yo'llarda" hikoyalaridir [11; 12]. Germenevtik-psixologik o'qish orqali qahramon ichki holati o'zgaradigan syujet nuqtalari belgilandi, so'ng ular quyidagi mezonlar asosida saralandi: 1) ziddiyat turi — qahramon va tashqi kuch yoki ichki qadriyatlar to'qnashuvi; 2) qahramon tanlovi — keyingi taqdirni belgilovchi qaror; 3) hissiy belgi — ruhiy holatning portret, nutq yoki harakat orqali ifodalanishi; 4) qadriyat o'lchami — oila, vijdon, adolat haqida baho berishga undash. Kamida uch mezonga javob bergan nuqta tayanch vaziyat deb olindi. Qiyosiy-tipologik usul va didaktik modellashtirish orqali boshqarish modeli ishlab chiqildi.

"Sarob" hikoyasi

Hikoya birinchi shaxs tilidan beriladi: Jezqazg'on lagerida mahbuslar kiyimiga raqam yozuvchi hikoyachi yangi kelganlar orasida hamqishlog'i Kimsanboyni taniydi. Retrospektiv tarzda ochilishicha, tarix o'qituvchisi Olimjon domlaning o'g'li, beshinchi sinf o'quvchisi Kimsanboy GPU xodimi Mansurov tomonidan otasining uyidagi suhbatlar haqida xabar berib turishga ko'ndirilgan. Bu jarayon yetti tayanch vaziyat orqali namoyon bo'ladi (1-jadval).

Dastlab bola mukofot bilan vasvasaga solinadi: unga qo'l soati va "Artek" lageriga yo'llanma va'da qilinadi, va "Kimsanboyning ko'zlari yashnab ketdi" [11]. Kolberg tasnifiga ko'ra, bu mukofotga yo'naltirilgan axloqiy tafakkur bosqichidir [8]. So'ng bolaga soxta ideal beriladi: "Pavlik Morozovni xalq dushmanlari vahshiylarcha o'ldirishgan" [11]. Mafkura shu tariqa bolaning oila oldidagi burch tuyg'usini tayyor "qahramon" andozasi bilan almashtiradi [9]. Keyin haqiqatni buzishga majburlash keladi: "Yozavermaysanmi, tirrancha!" [11].

Asarning psixologik cho'qqisi — tergovda ota va o'g'ilning yuzma-yuz kelishi. Olimjon domla: "Iloyo, juvonmarg bo'l! Umring xor-zorlikda o'tsin!" [11] deydi.

O'zbek xalq tafakkurida ota qarg'ishi alohida ma'naviy og'irlikka ega bo'lib, bu vaziyat o'quvchida xiyonatning qaytarib bo'lmas oqibatlari haqida chuqur taassurot qoldiradi. Kimsanboyning familiyasini Olimjonovdan Yolqinovga almashtirishi o'z ildizlaridan uzilishning ramzi, ko'kragidagi Stalin tatuirovkasini qora lak bilan yashirishga urinishi esa kechikkan pushaymonlik ifodasidir. Yakunda qahramon o'z joniga qasd qiladi, ota esa "Unga janoza lozim emas" [11] deb hukm chiqaradi.

1-jadval. "Sarob" hikoyasidagi tayanch badiiy-psixologik vaziyatlar

№	Vaziyat	Ziddiyat turi	Qahramon tanlovi	Hissiy belgi	Qadriyat o'lchami
1	Mukofot bilan vasvasaga solish	Bola — hokimiyat vakili	Taklifni qabul qilish	Quvonch, g'urur	Rag'bat va vijdon
2	Soxta ideal (Pavlik Morozov)	Oila — mafkura	Tayyor "qahramon" andozasini qabul qilish	Havas, hayrat	Namuna tanlash, tanqidiy fikrlash
3	Haqiqatni buzishga majburlash	Haqiqat — itoat	Yolg'on yozish	Qo'rquv	Rostgo'ylik
4	Ota qarg'ishi	O'g'il — ota	Xiyonat oqibatiga duch kelish	Iztirob, uyat	Oilaviy rishta, sadoqat
5	O'zlikdan voz kechish	O'zlik — mafkura	Familiyani almashtirish	Soxta g'urur	Nasl-nasab, xotira
6	Kechikkan anglash	O'tmish — vijdon	Tatuirovkani yashirish	Pushaymonlik, qo'rquv	Mas'uliyat

№	Vaziyat	Ziddiyat turi	Qahramon tanlovi	Hissiy belgi	Qadriyat o'lchami
7	So'nggi tanlov va hukm	Shaxs — jamoa hukmi	Hayotdan voz kechish	Umidsizlik	Kechirim, ogohlik

Manba: muallif tahlili asosida tuzilgan.

"Azroil o'tgan yo'llarda" hikoyasi

Hikoya uchinchi shaxs tilidan beriladi, markazda keksa kurashchi Jalol polvon turadi; voqealar sovet davri qishloq hayoti fonida kechadi [12]. Birinchi vaziyat — kuch va shafqat: Jalol polvon yosh kurashchi Ermatni yengadi, mag'lub yigitning ko'z yoshlari esa g'olibda ichki mulohaza uyg'otadi. Ikkinchi vaziyat — adolatsizlikka guvohlik: polvon zo'ravon tergovchi Qo'chqorning qilmishlari haqida bilib, og'ir iztirob chekadi; adib bu kechinmani yurak sanchig'i kabi fiziologik detallar orqali beradi. Uchinchi vaziyat — zo'ravonlik zanjiri: tuhmat bilan qamalgan Sobit zo'r yong'oqzorda Qo'chqor va Odinani otib o'ldiradi, o'q ovozi kurash maydonidagi bayramni fojiaga aylantiradi. To'rtinchi vaziyat — tuzatish mas'uliyati: yakunda Jalol polvon oldida jismoniy emas, ma'naviy vazifa turadi. "Sarob"da vaziyatlar bir qahramon ongining ichidan kuzatilib, izchil zanjir hosil qiladi: vasvasa → soxta ideal → majburlash → xiyonat → o'zlikdan voz kechish → kechikkan anglash → hukm. U o'quvchida "men ham aldanishim mumkinmi?" degan savolni uyg'otadi. "Azroil o'tgan yo'llarda"da esa qahramon zo'ravonlikning guvohi va baholovchisi bo'lib, o'quvchida "adolatsizlikka qanday munosabatda bo'lishim kerak?" degan ijtimoiy mas'uliyat savolini tug'diradi. Har ikki asarda adib ruhiy holatni izohlashdan ko'ra detal orqali ko'rsatadi, bu esa o'quvchini faol talqinga undaydi [6]

Natijalar badiiy-psixologik vaziyatni o'quvchi dunyoqarashiga ta'sir etuvchi asosiy birlik sifatida ko'rish mumkinligini tasdiqlaydi: o'quvchi qahramon bilan

birga tanlov oldida turadi va o'z qadriyatlarini sinab ko'radi [2]. Shu bois vaziyatlarni boshqarishning quyidagi besh bosqichli modeli taklif etiladi:

1) Tayyorlash — tarixiy kontekst berish va muammoli savol qo'yish ("Qaysi mukofot uchun nimadan voz kechib bo'lmaydi?").

2) Anglash — "to'xtab o'qish" usuli: tayanch vaziyat oldidan to'xtab, voqea rivojini bashorat qilish.

3) Qahramon o'rnida bo'lish — qahramon nomidan ichki monolog yoki rolli o'yin [7].

4) Qadriyatiy baholash — Kolberg dilemmalari asosida munozara: "Kimsanboy aybdormi yoki qurbonmi?" [8].

5) Refleksiya — asardan shaxsiy xulosani yozma ifodalash.

Asarlarda qiynoq, qotillik va o'z joniga qasd qilish kabi og'ir mavzular borligi sababli ular yuqori sinf va akademik litsey o'quvchilari (15–17 yosh) uchun tavsiya etiladi; kichik yoshdagilar bilan faqat alohida parchalar o'rganiladi. O'z joniga qasd qilish sahnasida e'tibor harakatning o'ziga emas, unga olib kelgan sabablar zanjiri va muqobil yo'llarga qaratiladi, u hech qachon muammo yechimi sifatida talqin qilinmaydi; zarurat bo'lganda maktab psixologi jalb etiladi. Tadqiqot nazariy xarakterga ega, modelning samaradorligini eksperimental sinovdan o'tkazish keyingi ishlar vazifasidir.

Badiiy-psixologik vaziyat asarning o'quvchi dunyoqarashiga ta'sir etuvchi asosiy birligi bo'lib, uni ziddiyat turi, qahramon tanlovi, hissiy belgi va qadriyat o'lchami mezonlari asosida aniqlash mumkin. "Sarob" hikoyasi bola ongining manipulyatsiya qilinishini izchil psixologik zanjir sifatida ko'rsatib, mafkuraviy tazyiqqa qarshi tanqidiy fikrlash va oilaviy qadriyatlarga sadoqatni tarbiyalash uchun boy material beradi. "Azroil o'tgan yo'llarda" esa guvoh-qahramon nigohi orqali adolat, shafqat va ijtimoiy mas'uliyat tuyg'ularini uyg'otadi. Bunday vaziyatlarni besh bosqichli model asosida, o'quvchi yoshi va hissiy xavfsizligini hisobga olgan holda boshqarish tavsiya etiladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Vygotsky, L. S. (1971). The psychology of art. MIT Press.
2. Mar, R. A., & Oatley, K. (2008). The function of fiction is the abstraction and simulation of social experience. Perspectives on Psychological Science, 3(3), 173–192. https://doi.org/10.1111/j.1745-6924.2008.00073.x
3. Oatley, K. (2016). Fiction: Simulation of social worlds. Trends in Cognitive Sciences, 20(8), 618–628. https://doi.org/10.1016/j.tics.2016.06.002
4. Kidd, D. C., & Castano, E. (2013). Reading literary fiction improves theory of mind. Science, 342(6156), 377–380. https://doi.org/10.1126/science.1239918
5. Hakemulder, J. (2000). The moral laboratory: Experiments examining the effects of reading literature on social perception and moral self-concept. John Benjamins.
6. Rosenblatt, L. M. (1978). The reader, the text, the poem: The transactional theory of the literary work. Southern Illinois University Press.
7. Bakhtin, M. M. (1984). Problems of Dostoevsky's poetics (C. Emerson, Ed. & Trans.). University of Minnesota Press.
8. Kohlberg, L. (1981). The philosophy of moral development: Moral stages and the idea of justice. Harper & Row.
9. Kelly, C. (2005). Comrade Pavlik: The rise and fall of a Soviet boy hero. Granta Books.
10. Ahmedov, H. (2022). Said Ahmadning "Sarob" hikoyasi haqida o'ylar [Thinking about the story "Mirage" by Said Ahmad]. In International Conference on Developments in Education (pp. 212–213). Toronto, Canada.
11. Said Ahmad. (n.d.). Sarob (hikoya). Ziyouz.com. Retrieved September 30, 2026, from https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/said-ahmad-1920-2007/said-ahmad-sarob-hikoya

12. Said Ahmad. (n.d.). Azroil o'tgan yo'llarda (hikoya). Ziyouz.com. Retrieved September 30, 2026, from https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/said-ahmad-1920-2007/said-ahmad-azroil-o-tgan-yo-llarda-hikoya